

KS. ANASTAZY NADOLNY

INSPEKTORAT NAUKI RELIGII DLA SZKÓŁ POLSKICH W NIEMCZECH ZACHODNICH (1945-1950)

Wśród przeszło 2 mln Polaków deportowanych do Rzeszy Niemieckiej w okresie II wojny światowej znalazło się ok. 100-130 tys. dzieci i młodzieży do lat osiemnastu, a więc w wieku szkolnym. Po zakończeniu działań wojennych nie wszyscy mogli od razu wrócić do kraju. Sytuacja, która się wówczas wytworzyła, trudności natury technicznej i politycznej zmusiły tę olbrzymią rzeszę ludzi do czasowego pozostania w Niemczech Zachodnich podzielonych na 3 strefy okupacyjne. W odmiennych warunkach znalazła się ludność przebywająca w radzieckiej strefie okupacyjnej, gdyż stosunkowo szybko mogła wrócić do kraju.

W oczekiwaniu na zorganizowaną repatriację lub emigrację zgromadzono ludność wysiedleńczą¹ w obozach o charakterze międzynarodowym lub czysto polskim. Te ostatnie nazywano Ośrodkami Polskimi, dając im często polskie nazwy, np. Kościuszkowo, Nowy Kraków, Lechów, Kacperkowo, Durzyn itp. Ludności tej trzeba było zapewnić nie tylko podstawowe warunki materialne (zajęły się tym międzynarodowe organizacje UNRRA i IRO), lecz także zorganizować życie społeczne, kulturalno-oświatowe oraz opiekę religijną. W tych wyjątkowych warunkach szczególna rola w zakresie organizowania polskiego życia wśród wysiedleńców przypadła duchowieństwu i nauczycielstwu.

W celu jak najbardziej owocnego roztoczenia opieki religijnej nad ludnością, polscy księża stworzyli sprawnie działające duszpasterstwo. Na jego czele stanął bp Józef Gawlina († 1964), dekretem Stolicy Apo-

---

¹ Ludność tę nazwano wysiedleńcami przymusowymi lub dipisami od angielskiego skrótu DP = Displaced Persons. Por. ks. I. Walczewski. *Destin tragique des Polonais déportés en Allemagne. La crise de la famille polonaise dans les camps de personnes déplacés en Allemagne. Causes, conséquences, espoirs.* Roma 1951.

stolskiej z dnia 5 VI 1945 r. mianowany ordynariuszem Polaków w Niemczech. W lipcu tegoż roku powołał on do życia Kurię Biskupią dla Polaków w Niemczech z siedzibą początkowo we Freimannie k. Monachium, a od połowy września 1945 r. we Frankfurcie n. Menem.

Zastępcą biskupa, czyli wikariuszem generalnym, został ks. Franciszek Jedwabski (późniejszy biskup pomocniczy poznański, † 1975), zaś od 13 XI 1945 r. ks. Edward Lubowiecki († 1975). Na terenie całych Niemiec Zachodnich utworzono „normalną” sieć duszpasterską z podziałem na dekanaty (3 w strefie brytyjskiej — od 1951 r. 1, 9 w amerykańskiej — od 1950 r. 2, 1 we francuskiej) i placówki duszpasterskie — „parafie” wychodźcze².

Polskie dzieci i młodzież w Niemczech miały ogromne zaległości w wychowaniu religijnym i nauce szkolnej. W czasie wojny nie wolno im było uczęszczać do kościoła i szkoły, stąd starsze z nich w wielkim stopniu zapomniały materiału, który przerabiały w szkole jeszcze przed wojną, młodsze natomiast w większości były analfabetami. Trzeba było natychmiast przystąpić do odrabiania zaległości, aby nie tracić czasu w oczekiwaniu na chwilę powrotu do kraju. Zadania tego podjęli się polscy nauczyciele zesłani do Niemiec w liczbie blisko 4 tys. Zorganizowali oni na terenie całych Niemiec Zachodnich sieć polskiego szkolnictwa wszystkich stopni, którym objęli dzieci i większość młodzieży.

Szkolnictwo polskie w zachodnich Niemczech powojennych zarówno pod względem struktury, jak i programów nauczania nawiązało do szkolnictwa Polski przedwojennej. Oparło się ono w zasadzie na ustawie *O ustroju szkolnym* z dnia 11 III 1932 r., i w ten sposób stanowiło ono w pewnym sensie kontynuację tego szkolnictwa³. W szkołach wprowadzono obowiązek szkolny dla dzieci i młodzieży do lat 17. Nauka religii była jed-

² Por. ks. E. Lubowiecki. *Duszpasterstwo po II wojnie*. „Polak w Niemczech” (dalej cyt.: PwN) 50:1972 s. 14-16; ks. J. Śliwański, ks. A. Weiss. *Z dziejów duszpasterstwa Polaków w Niemczech Zachodnich*. W: *Studia polonijne*. T. 1. Lublin 1976 s. 139-148; ks. A. Nadolny. *Organizacja polskiego duszpasterstwa na terenie Niemiec Zachodnich (1945-1975)*. W: *Studia polonijne*. T. 2. Lublin 1977 s. 279-306.

³ W. Kowalczyk. *Szkolnictwo polskie w Niemczech 1945-1948*. Warszawa 1961; P. Jasiek. *Szkolnictwo polskie w Niemczech w latach 1945-1971*. PwN 50:1972 s. 19-23; W. Osajda. *Szkolnictwo polskie w RFN w latach 1945-1965*. „Ruch Pedagogiczny” 40:1966 nr 4 s. 486-489; W. Hładkiewicz. *Z historii szkolnictwa polskiego w Niemczech Zachodnich w latach 1945-1948*. „Przegląd Polonijny” 1:1975 z. 2 s. 147-151; ks. A. Nadolny. *Opieka duszpasterska nad dziećmi i młodzieżą polską na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945-1965*. Lublin 1977 s. 101-115 (mps). Por. Tadeusz Pasierbiński *nauczyciel, działacz oświatowy, uczonej*. Warszawa 1973 s. 21-26.

nym z przedmiotów obowiązkowych⁴. Uczyli jej księży, a w ich braku nauczyciele, zwłaszcza w niższych klasach⁵.

Zywiłowej akcji tworzenia szkół trzeba było nadać ramy organizacyjne i dla lepszego skoordynowania pracy stworzyć centralny zarząd. Zadania tego podjęło się koło nauczycielskie obozu jenieckiego (oflagu) w Dössel. W końcu kwietnia 1945 r. utworzyło ono Tymczasową Centralę Szkolnictwa, która od 30 lipca przekształciła się w Centralę Szkolnictwa Polskiego w Niemczech. Na jej czele stanął dr Tadeusz Pasierbiński.

Centrala miała swą siedzibę w Püsselbüren, a od jesieni 1945 r. do końca jej istnienia w Lemförde (strefa brytyjska) przy Delegaturze PCK na Niemcy. Organem urzędowym Centrali był „Biuletyn Szkolnictwa Polskiego w Niemczech”. W okresie pełnego rozwoju Centrali czynne w niej były następujące wydziały-referaty: 1° szkół powszechnych, 2° szkół średnich ogólnokształcących i kształcenia nauczycieli, 3° szkolnictwa zawodowego, 4° spraw akademickich, 5° harcerstwa, spraw gospodarczych i reindykacji pomocy naukowych, 6° wydawnictw i ekspedycji, 7° wychowania religijnego. Obszar 3 sfer okupacyjnych podzielono na 8 okręgów szkolnych (kuratoria) i 57 obwodów (inspektoraty).

Od stycznia 1946 r. kierownik Centrali został mianowany Delegatem Ministra Oświaty PRL, nauczyciele zaś zrównani pod względem prawnym z uczącymi w Polsce, a świadectwa szkolne wydane pod firmą Centrali uznano za równorzędne z państwowymi w Polsce. Do maja 1946 r. Centrala działała w oparciu o PCK londyński — Delegaturę na Niemcy, od 4 maja w oparciu o PCK krajowy.

Centrala Szkolnictwa rozwiązała się 15 VIII 1946 r. W szkolnictwie polskim w Niemczech nastąpił rozłam i utworzono dwie administracje szkolne: a) zależną od Ministerstwa Oświaty PRL b) od Ministerstwa WRiOP rządu emigracyjnego.

Ad. a) 15 VIII 1946 r. powołano w ramach Działu Oświaty i Kultury Wydziału Konsularnego Polskiej Misji Wojskowej w Berlinie Polską Centralę Oświatową w Niemczech. Od 1 grudnia przyjęła ona nazwę Wydział Konsularny Polskiej Misji Wojskowej przy Radzie Kontroli w Niemczech — Dział Oświaty i Kultury. Obszar Niemiec podzielono na 4 okręgi według stref okupacyjnych. Administracja ta istniała do zakończenia akcji repatriacyjnej, tj. do 1950 r.⁶

⁴ Stosownie do zarządzenia Ministra Oświaty — Okólnik nr 50 Warszawa 13 IX 1945 r. — uczniowie do 18 roku życia mogli być zwolnieni z tego przedmiotu, jeżeli rodzice lub prawni opiekunowie wyrazili takie życzenie. W takim wypadku uczniowi nie wystawiano na świadectwie oceny z religii. „Biuletyn Szkolnictwa Polskiego w Niemczech” (dalej cyt: BSPwN) 2 : 1946 nr 3 (6) s. 6.

⁵ N a d o l n y. *Opieka duszpasterska* s. 139.

⁶ K o w a l c z y k, jw. s. 86-81; „Wiadomości Nauczycielskie” 3 : 1947 nr 1

Ad. b) Przyjęcie przez kierownika Centrali delegatury Ministra Oświaty PRL, przejście do krajowego Czerwonego Krzyża oraz zamierzona likwidacja Centrali Szkolnictwa spowodowały rozłam wśród nauczycieli i utworzenie nowej administracji szkolnej. Podczas konferencji w Maczkowie⁷ (16-18 VI 1946), na którą przybyło 48 delegatów reprezentujących 1180 nauczycieli z 3 zachodnich stref okupacyjnych, powołano do życia administrację szkolną pod nazwą Centralny Komitet dla Spraw Szkolnych i Oświatowych w Niemczech. Na jego czele stanął dr Szczepan Zimmer, nauczyciele zaś zjednoczyli się w osobnej organizacji zawodowej — w Zrzeszeniu Polskich Nauczycieli na Wychodźstwie w Niemczech. Przystąpiło do niej 90% nauczycieli. Maczków stał się siedzibą Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych, który korzystał z pomocy i opieki Polskiej Dywizji Pancerniej⁸. Po demobilizacji Dywizji, jesienią 1947 r., siedzibę Komitetu przeniesiono do Blombergu, a następnie do Hoexter. Organem urzędowym Komitetu był „Dziennik Zarządzeń i Informacji Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych”. Komitet posiadał 4 wydziały: 1° administracyjny, 2° szkół powszechnych, 3° szkół średnich, 4° szkół zawodowych. Administracja w terenie ulegała niewielkim zmianom. Teren Niemiec Zachodnich podzielono na 5 okręgów szkolnych (3 w strefie brytyjskiej, 1 w amerykańskiej i 1 we francuskiej). Okręgi dzieliły się na obwody szkolne, które w 1950 r. uległy likwidacji. Zarząd Główny Zrzeszenia Polskich Nauczycieli na Wychodźstwie w Niemczech w końcu 1950 r. przedstawiał się następująco: prezes i kierownik Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych — dr Szczepan Zimmer, wiceprezesi: kierownik polskiego szkolnictwa w strefie brytyjskiej — Leonard Flieger, kierownik szkolnictwa w strefie amerykańskiej i francuskiej — ks. mgr Józef Omasta, sekretarz i skarbnik — Kazimierz Odrobny, członek zarządu Edward Anweiler. Z chwilą wyjazdu z RFN dra Zimmera w 1951 r. jego następcą został L. Flieger⁹.

---

s. 11; Archiwum Akt Nowych zespół Wydziału Konsularnego Polskiej Misji Wojskowej (dalej cyt.: AAN PMW) sygn. 1-228.

⁷ Z miasta Haren wysiedlono niemiecką ludność i nadano mu nazwę pochodzącą od nazwiska dowódcy I Dywizji Pancerniej gen. S. Maczka. Miasto znajdowało się na terenie okupowanym przez Dywizję.

⁸ Statut Zrzeszenia Polskich Nauczycieli na Wychodźstwie w Niemczech. Maczków 18 VI 1946; K. Rudnicki. *I Dywizja Pancerna na okupacji w Niemczech*. „Wiadomości” 19:1964 nr 47 s. 1; Hładkiewicz, jw. s. 147; „Dziennik Zarządzeń i Informacji Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych” (dalej cyt.: DZiI) 3:1948 nr 1 s. 5.

⁹ DZiI 1:1946 nr 1 s. 1-5, 3:1948 nr 1 s. 2, 5:1950 nr 3/4 s. 3-7; Nadolny. *Opieka duszpasterska* s. 106-108.

I. USTANOWIENIE I ZADANIA INSPEKTORATU NAUKI RELIGII

Do września 1945 r. Centrala Szkolnictwa Polskiego w Niemczech posiadała 6 wydziałów. Brak było Wydziału Wychowania Religijnego. Potrzebę tę odczuwano zarówno w Centrali, jak również w terenie, bowiem nauka religii była przedmiotem obowiązkowym w szkołach wszystkich typów: powszechnych, średnich i zawodowych. Co prawda duszpasterze, a w przypadku ich braku świeccy nauczyciele, od samego początku postarali się o obsadę lekcji religii, nie było jednakże naczelnej i fachowej komórki dyspozycyjnej ze strony zorganizowanego szkolnictwa. Kuria Biskupa *Instrukcją*¹⁰ uregulowała sprawy jurysdykcyjne duszpasterstwa, nie rozwiązała natomiast w szczegółach spraw związanych z nauczaniem religii, traktując je jako rzecz naturalną, wynikającą z obowiązków kapłańskich i prawa kanonicznego. Wyłoniło się jednakże szereg kwestii wymagających bardziej precyzyjnego wyjaśnienia i uregulowania. Mając to na uwadze Kuria powołała do życia osobny referat dla spraw nauczania religii — Inspektorat Nauki Religii. Przy tym uznano, że najlepiej spełni on swe zadanie pracując w oparciu o dobrze już zorganizowaną i powszechnie uznawaną naczelną instancję oświatową, jaką była Centrala Szkolnictwa Polskiego. Referat ten odegrał doniosłą rolę w zakresie wykształcenia i religijnego wychowania polskiej młodzieży w Niemczech, dlatego wydaje się celowe bliższe zajęcie się tym tematem¹¹.

Z polecenia bpa Józefa Gawliny delegat biskupi na strefę brytyjską ks. płk Jan Szymała dekretem z dnia 4 IX 1945 r. mianował ks. mgra Pawła Kajkę Inspektorem Nauki Religii dla szkół polskich na terenie strefy brytyjskiej. Kuria Biskupia rozszerzyła dekretem z dnia 9 października uprawnienia jego na strefę amerykańską i francuską¹². Wraz

¹⁰ *Instrukcja dla kapłanów na polskich placówkach duszpasterskich w Niemczech*. „Wiadomości Urzędowe Biskupa Ordynariusza dla Polaków w Niemczech” (dalej cyt.: WUBO) 1 : 1945 nr 1 s. 7.

¹¹ Podstawą źródłową niniejszego opracowania są akta Kurii Biskupiej dla Polaków w Niemczech (dalej cyt.: KBP), a szczególnie znajdujące się tam 5 teczek Inspektoratu Nauki Religii (dalej cyt.: KBP Insp. 1-5).

¹² Ks. Paweł Kajka urodził się 6 X 1905 r. w Chrominie, gimnazjum ukończył w Siedlcach, święcenia kapłańskie otrzymał 28 VI 1931 r. w Janowie Podlaskim (diec. siedlecka). Po święceniach przez rok pracował w duszpasterstwie, następnie studiował filozofię na Uniwersytecie Warszawskim, który ukończył z tytułem magistra filozofii, po czym przez 3 lata wykładał filozofię i psychologię w Wyższym Seminarium Duchownym w Janowie Podl. Po wybuchu wojny w 1939 r. pracował jako proboszcz w Pratulinie (pow. Biłża Podl.). 21 V 1941 r. został aresztowany przez gestapo, był więźniem obozów koncentracyjnych w Oświęcimiu i Dachau. Po uwolnieniu przez miesiąc pracował w szpitalu amerykańskim w Dachau. 22 VI 1945 r.

z dekretem otrzymał on polecenie przeniesienia się z Niederlangen do Püsselbüren i współdziałania z Centralą Szkolnictwa Polskiego. W sprawozdaniu z dnia 22 XII 1945 r. ks. Kajka zaznaczył, że stało się to na skutek propozycji kierownika Centrali¹³.

Pracę w Centrali rozpoczął ks. Kajka 12 września. W kilka dni po przybyciu do Centrali i przedłożeniu nominacji dr Pasierbiński powierzył mu obowiązki kierownika nowo utworzonego Wydziału Wychowania Religijnego. Fakt ten ogłoszono w „Biuletynie Szkolnictwa Polskiego w Niemczech” i w „Wiadomościach Urzędowych Biskupa Ordynariusza dla Polaków w Niemczech”¹⁴. Chodziło w tym wypadku głównie o to, by poinformować księży katechetów i nauczycieli religii, do kogo mają się zwracać w sprawach nauki religii, a także aby ułatwić kierownikowi wydziału wizytacje poszczególnych placówek. Pod względem jurysdykcji kościelnej ks. Kajka był zależny bezpośrednio od Kurii Biskupiej we Frankfurcie.

Ze względu na to, że religii nauczali przede wszystkim duszpasterze poszczególnych polskich ośrodków (obozów), a nie specjaliści prefekci, Kierownik Wydziału Wychowania Religijnego nie tworzył osobnych punktów kontaktowych przy okręgach i obwodach szkolnych, lecz dla utrzymania łączności z terenem wykorzystał równie dobrze zorganizowaną sieć administracji kościelnej (dekanaty, senioraty). W tym celu wszedł on przede wszystkim w kontakt z księżmi dziekanami wszystkich stref zachodnich. Częstszą łączność utrzymywał z Kurią, a zwłaszcza z delegatem biskupa i szefem duszpasterstwa polskiego na strefę brytyjską¹⁵.

wraz z grupą księży wyjechał z Freimannu do pracy duszpasterskiej na tereny północne Niemiec, gdzie przez 2 miesiące był kapłanem w Niederlangen k. Meppen. Mieścił się tam obóz kobiet AK, byłych uczestniczek Powstania Warszawskiego. 4 IX 1945 r. otrzymał nominację na Inspektora Nauki Religii dla Szkół Polskich w Niemczech i obowiązek ten pełnił do października 1950 r. 1 listopada tegoż roku podjął funkcję notariusza Kurii Biskupiej we Frankfurcie. W latach 1949-1951 był redaktorem działu kaznodziejskiego wychodzącego w Rzymie miesięcznika „Duszpasterz Polski Zagranicą”. Od 1 IV 1952 r. do końca 1977 r. pełnił obowiązki duszpasterza Polaków w okręgu duszpasterskim Monachium. W uznaniu zasług bp Gawlina obdarzył ks. Kajakę godnością kanonika (2 X 1946), a pap. Paweł VI (w 1964 r.) szambelana papieskiego (KBP akta personalne; Pismo ks. J. Szymały do ks. Kajki. PMW Duszpasterstwo Bad Oeynhausena 4 IX 1945; Pismo Kurii do ks. Kajki. Frankfurt 9 X 1945, KBP Insp. 5; WUBO 1 : 1945 nr 1-3, 2 : 1946 nr 9 s. 4, 19 : 1964 nr 2 s. 2; J. D o m a g a ł a. *Ci, którzy przeszli przez Dachau*. Warszawa 1957 s. 130; „Słowo Katolickie” 11 : 1956 nr 26/574 s. 13).

¹³ Ks. P. K a j k a. Sprawozdanie nr 1 za okres 12 IX-22 XII 1945 r. Lemförde 22 XII 1945. KBP Insp. 1.

¹⁴ BSPwN 1 : 1945 nr 3 s. 2; WUBO 1 : 1945 nr 3 s. 2.

¹⁵ List Kajki do Kurii. Püsselbüren 30 X 1945. KBP Insp. 1; t e n ż e do księży: dziek. R. Kostikowa, W. Pączka, S. Grabowskiego 15 i 30 X 1945. Tamże.

Poprzez Kurię i dziekanów rozsyłał on w teren podręczniki i pomoce katechetyczne, które otrzymał z Centrali i które sam wydrukował. Podobnie jak Centrala, tak i Inspektorat korzystał z pomocy PCK.

Po przejściu Centrali do krajowego PCK (4 V 1946) ks. Kajka, za zgodą delegata PCK pika Adama Misiaka, pozostał nadal przy PCK londyńskim, które od grudnia 1946 r. musiało zmienić nazwę na Towarzystwo Pomocy Polakom (TPP) — Relief Society for Poles in Germany. Przy TPP utworzono Wydział Kultury i Oświaty, który dzielił się na 2 sekcje: Oświaty pozaszkolnej i Wychowania religijnego¹⁶. Formalnie jednak kontakt z Centralą nie został zerwany aż do chwili jej rozwiązania. Należy przy tym zaznaczyć, że mimo iż nauczyciele wchodzący w skład Centrali w większości byli ludźmi niewierzącymi, to jednak stosunki służbowe Inspektora Nauki Religii tak z kierownikiem, jak również i z personelem tej instytucji przez cały czas układały się dobrze. Pewne nieporozumienie wynikło przy kwestii wydawnictw podręczników do nauki religii, lecz i ten problem pomyślnie rozwiązano. Mianowicie w planie wydawniczym Centrali umieszczono również podręczniki katechetyczne, ale nie poczyniono żadnych starań w kierunku ich realizacji. Powodem był brak funduszy oraz ustalona kolejność wydawnicza. W pierwszym rzędzie bowiem zamierzano wydać programy nauczania, podręczniki do języka polskiego (elementarze, czytanki, gramatykę, słowniki), matematyki, a dopiero w dalszej kolejności inne, w tym także katechetyczne. Widząc to, ks. Kajka utworzył Fundusz Wydawniczy i rozpoczął na własną rękę druk podręczników do nauki religii. Kierownik Centrali nazwał to „robotą odśrodkową”, niemniej nie czynił przeszkód w realizacji przedsięwzięcia¹⁷.

Wobec faktu rozwiązania Centrali Szkolnictwa Polskiego Kuria Biskupia dla Polaków pismem z dnia 10 VIII 1946 r. poleciła Inspektorowi Nauki Religii nawiązać kontakt i rozpocząć współpracę z nową administracją szkolną — Centralnym Komitetem dla Spraw Szkolnych i Oświatowych w Maczkowie i z jej kierownikiem drem Szczepanem Zimmerem¹⁸. Ksiądz Kajka nawiązał łączność z Komitetem, zdecydował się jednak na pozostanie w Lemförde przy PCK/TPP i samodzielne prowadzenie Inspektoratu Nauki Religii, jako referatu Kurii Biskupiej. Wpły-

¹⁶ List Kajki do pika A. Misiaka. Lemförde 30 IX 1946. Tamże; tenże. *Rys historyczny Inspektoratu Nauki Religii*. Oerlinghausen 1948/49. Tamże; *Znaczenie Delegatury TPP w Niemczech*. „Zjednoczenie” 1: 1949 nr 8 s. 4.

¹⁷ K a j k a. *Religia w szkołach polskich w Niemczech*. Referat wygłoszony na Zjeździe Nauczycielskim w Hanowerze 4 III 1946. KBP Insp. 1; tenże do pika Misiaka, jw.

¹⁸ Kuria do ks. Kajki i dra Zimmera. Frankfurt 10 VIII 1946. Tamże.

nęło na to kilka przyczyn, a mianowicie: momenty polityczne¹⁹, istnienie odrębnego Funduszu Duszpasterstwa Szkolnego przy PCK, pomoc materialna PCK.

W PCK/TPP kierownik Inspektoratu pozostał nadal na tych samych warunkach jak dotychczas, a więc korzystał z etatu, mieszkania, pomieszczenia na biuro i magazynu na książki, samochodu do wyjazdów służbowych, książek nadsyłanych z zagranicy; zachował przy tym jednak całkowitą autonomię działania²⁰.

Wraz ze zmianami miejsca pobytu TPP przenosił się również Inspektorat, i tak 18 XII 1946 r. do Quakenbrück, 1 VI 1947 r. do Badbergen, 18 VIII 1948 r. do Oerlinghausen. W sierpniu 1950 r. z powodu trudności finansowych TPP rozwiązało sekcje Wychowania Religijnego i równocześnie wypowiedziało etat Inspektorowi Nauki Religii. Należy tu zaznaczyć, że z dniem 30 VI 1950 r. opiekuńcza organizacja IRO oficjalnie zakończyła swą działalność, a wysiedleńcy przeszli pod zarząd państwa zachodniemieckiego. Był to ponadto okres intensywnej emigracji wysiedleńców i likwidacji większości polskich szkół w Niemczech Zachodnich. Nie zachodziła więc również konieczność utrzymywania osobnej placówki dla spraw nauczania religii. Powyższe okoliczności wpłynęły na to, że Kuria Biskupia z dniem 1 XI 1950 r. zlikwidowała Inspektorat jako osobną placówkę i przeniosła ją do swej siedziby we Frankfurcie, a Kajka otrzymał nominację na notariusza Kurii²¹. Przez cały czas pobytu w szkolnictwie ks. Kajka pełnił obowiązki kapelana dla personelu PCK/TPP, który wynosił ok. 150-200 osób.

Inspektorat posługiwał się pieczętą podłużną z napisem „Duszpasterstwo Szkolne”, a w korespondencji papierem firmowym z nadrukiem „Inspektorat Nauki Religii dla Szkół Polskich w Niemczech”.

Do zadań Inspektoratu Nauki Religii należało:

1. Sprawowanie opieki nad obsadą i poziomem nauczania religii w szkołach i katechizacji pozaszkolnej;
2. Reprezentowanie interesów wychowania religijnego w centralnych władzach szkolnych, a także na zjazdach i zebraniach nauczycielskich oraz duszpasterskich;
3. Opracowanie instrukcji i programów nauki religii oraz troska o ich realizację w terenie;

¹⁹ Księża otrzymali od biskupa polecenie nie mieszania się do spraw związanych z polityką.

²⁰ K a j k a. *Działalność oświatowa PCK*. Referat sprawozdawczy wygłoszony w PCK. Lemförde 3 X 1946. KBP Insp. 1.

²¹ T e n ż e. Krótkie sprawozdanie Inspektoratu Nauki Religii. Oerlighausen 2 XI 1948. Tamże; t e n ż e: *Duszpasterstwo polskie w Niemczech*. Frankfurt 1951 s. 11 (mps).

4. Wizytacje nauki religii w szkołach i katechizacji pozaszkolnej;
5. Opieka duszpasterska nad polskimi studentami;
6. Zaopatrzenie w podręczniki do nauki religii oraz inne pomoce katechetyczne i duszpasterskie, realizowane przez wydawnictwa własne i rozdział pomocy przysyłanych z zagranicy.

Należy zaznaczyć, że Inspektorat Religii sprawował ogólną opiekę i nadzór nad katechizacją, natomiast mianowanie duszpasterzy-katechetów i ich przenoszenie należało do kompetencji Kurii Biskupiej dla Polaków. W początkowym okresie — ze względu na trudności komunikacyjne i częste przenoszenie ośrodków — upoważnienia powyższe posiadali dziekani. W gestii Kurii było również wystawianie dla nauczycieli świeckich misji kanonicznej do nauczania religii na wniosek inspektora, miejscowego duszpasterza lub samych zainteresowanych.

Pobyty Inspektora Nauki Religii w Centrali Szkolnictwa, a później ścisła współpraca z Centralnym Komitetem dla Spraw Szkolnych i Oświatowych dawały mu możliwość kontaktu z przedstawicielami szkolnictwa, jak również brania czynnego udziału w konferencjach władz centralnych, na których reprezentował sprawy nauczania i wychowania religijnego. Ponadto uczestniczył on w okręgowych konferencjach oraz w zjazdach nauczycielskich, na których referował sprawy nauczania religii, np. na Zjeździe Nauczycielskim w Hanowerze w dniu 4 III 1946 r. wygłosił referat sprawozdawczy na temat stanu religii w szkołach polskich w Niemczech²². Na zjeździe tym był obecny Minister Szkolnictwa Cz. Wycech²³. Korzystając z odwiedzin we władzach centralnych różnych osobistości starał się ks. Kajka nawiązać z nimi kontakt celem uzyskania pomocy szkolnych do nauki religii.

Ze strony polskiego duszpasterstwa w Niemczech Inspektor Nauki Religii brał udział w diekańskich konferencjach strefowych, jak również ogólnoniemieckich, na których informował o stanie katechizacji²⁴.

II. PROGRAM KATECHIZACJI

Polskie szkolnictwo w Niemczech — jak wiemy — przyjęło program nauczania z okresu przedwojennego. W jego realizacji uwzględniono jednakże nową sytuację ludności, warunki obozowe, tymczasowość po-

²² T e n ż e. *Religia w szkołach polskich w Niemczech*. Referat wygłoszony na Zjeździe Nauczycielskim w Hanowerze 4 III 1946. KBP Insp. 1.

²³ K o w a l c z y k, jw. s. 214; H ł a d k i e w i c z, jw. s. 149; K a j k a. *Sprawozdanie nr 2 za okres 1 I-1 IV 1946*. KBP Insp. 1.

²⁴ P o r. K a j k a. *Obecny stan religii w szkołach polskich w Niemczech*. Referat wygłoszony na Zjeździe Księży Dziekanów w Hanowerze dnia 31 I 1946. KBP Szkoln.; „Ostatnie Wiadomości” 25 I 1949.

bytu, konieczność szybkiego nadrobienia ogromnych zaległości itp. W pierwszych miesiącach po zakończeniu wojny — przed utworzeniem Wydziału Wychowania Religijnego przy Centrali Szkolnictwa — odnośnie do nauczania i praktyk religijnych w szkole istniało dużo niejasności i rozbieżności. Wśród nauczycieli dały się słyszeć różne głosy na temat praw religii w szkole: czy ma to być nauczanie obowiązkowe, czy nie; w wymiarze dwóch godzin tygodniowo, czy tylko jednej, albo może w ogóle zrezygnować z tego przedmiotu z powodu braku czasu; czy nadal powinny obowiązywać w szkole praktyki religijne takie, jak modlitwa, przed i po lekcjach, wspólne uczestnictwo dzieci i nauczycieli w niedzielnej mszy św. w kościele, rekolekcje szkolne, zawieszanie krzyży w klasach itp.²⁵

Księża i nauczyciele gorliwie zabrali się do katechizacji dzieci, młodzieży i starszych, ale zaraz u progu swej pracy — prócz wyżej wspomnianych niejasności i braku podręczników — napotykali szereg innych trudności, przede wszystkim brak programów nauczania. Co prawda jeszcze w obozie oficerskim w Dössel wydano program nauki religii, lecz był on zbyt ogólny. Nic więc dziwnego, że panowała w tym względzie wielka dowolność programowa, np. zacieśnianie nauki religii do kilku działów programu, zwłaszcza katechizmu, czasem za dużo śpiewu. Chcąc nadrobić zaległości katecheci w niektórych ośrodkach prowadzili 3-4 godziny nauki religii tygodniowo w każdej klasie, niezależnie od lekcji przygotowawczych do przyjęcia sakramentów św. (Wiesbaden, Aschaffenburg, Bad Reichenhall, Karsfeld i in.)²⁶. Z drugiej strony odnotować możemy także w początkowym okresie wypadki odstępowania przez księży — „z powodu wielkich opóźnień i skróconego roku szkolnego” — jednej godziny nauki religii na rzecz innych przedmiotów²⁷. W większości ośrodków uczono religii w wymiarze 2 godzin tygodniowo.

²⁵ K a j k a. *Rys historyczny Inspektoratu Nauki Religii*; tenże. Krótkie sprawozdanie z nauki religii. Oerlinghausen 2 XI 1948. KBP Insp. 1.

²⁶ „W drugiej połowie czerwca 1945 r. religię w Wiesbaden w szkole objął ks. Wiecki, który przejął w każdej z istniejących 6 klas po 3 lekcje tygodniowo, 4 przygotowania do sakramentów św., 2 kościelnego śpiewu dzieci, 2 dorosłych. Taka ilość lekcji pozwoliła do końca roku szkolnego uzupełnić w wielkiej części braki w wykształceniu religijnym dzieci i młodzieży, tym bardziej, że dzieci na ogół chętnie garnęły się do nauki”. Zob. ks. F. S ó j k o w s k i, ks. Z. W i e c k i. *Sprawozdanie duszpasterskie za VI-XII 1945*. Wiesbaden 11 II 1946. KBP Obozy. Por. także: ks. A. K a ł d u Ń s k i. *Sprawozdanie duszpasterskie z Ośrodka Polskiego Aschaffenburg 12 VIII-1 XI 1945*. KBP dzieł. Coburg; ks. M. K w i a t k o w s k i. *Sprawozdanie duszpasterskie z życia religijnego Polskiego Ośrodka w Bad Reichenhall*. „Codzienny Biuletyn Informacyjny Polskiego Ośrodka Kościuszkowski w Bad Reichenhall” 1 : 1946 nr 29 s. 2; „Słowo Polskie” 1 : 1945 nr 24 s. 9.

²⁷ K a j k a. *Obecny stan religii w szkołach polskich* (referat).

Wobec takiego stanu rzeczy konieczne było urzędowe określenie statusu nauki religii w szkołach. Uczynił to kierownik Wydziału Wychowania Religijnego. W połowie października 1945 r. wydał on i rozesłał do poszczególnych ośrodków duszpasterskich *Instrukcję w sprawie nauki religii w szkołach polskich w Niemczech*, w której podał w skrócie zasadnicze wytyczne nauki religii w polskich szkołach w Niemczech²⁸.

We wstępie *Instrukcja* informowała, że „powojenne szkolnictwo polskie w Niemczech, ze swym organem kierowniczym na czele, przyjęło program, organizację i kierunek wychowawczy sprzed 1939 r.”; następnie w punktach określiła uprawnienia i zasady nauczania religii. Przede wszystkim *Instrukcja* zobowiązywała duszpasterzy do nauczania religii w wymiarze 2 godzin tygodniowo w każdej klasie szkół wszystkich typów, według programu obowiązującego przed 1939 r. Następnie przypomniła, że zadanie religijnego wychowania spoczywa nie tylko na osobie księdza prefekta, lecz na całym gronie nauczycielskim poprzez ich harmonijną współpracę. Wskazywała — dalej — kierownictwu szkół i nauczycielom religii ich obowiązek dopilnowania tego, by młodzież odbywała przepisane przez władze kościelne i państwowe praktyki religijne, a mianowicie: modlitwę przed i po lekcjach, uczestnictwo we mszy św. niedzielnej i świątecznej oraz z okazji rozpoczęcia i zakończenia roku szkolnego, wysłuchanie rekolekcji wielkopostnych. Wreszcie *Instrukcja* zachęcała księży, by szczególną opieką otoczyli działalność dozwolonych na terenie szkoły organizacji młodzieżowych.

W dziale „zasad nauczania” *Instrukcja* bardzo ogólnie podała materiał do nauki religii i sposób jego wykładu. Zwrócono także uwagę, by podczas lekcji kłaść nacisk przede wszystkim na pozytywną stronę wykładu, na zrozumienie i wychowanie religijne, ze względu na to, że wiele dzieci i młodzieży mogło nie mieć możliwości ukończenia szkoły, należało w każdej klasie podać — obok zaleczonego materiału — w ogólnych zarysach całość zasad wiary i moralności. W *Instrukcji* w końcu znalazła się wskazówka formalna o konieczności sumiennego prowadzenia lekcyjnego dziennika.

Oprócz *Instrukcji* kierownik Wydziału Wychowania Religijnego rozesłał do księży dziekanów pisma informujące w szczególności o organizacji szkolnictwa polskiego w Niemczech, jego potrzebach i konieczności ścisłej współpracy duszpasterzy i nauczycieli.

Zarówno wydana pod firmą Centrali Szkolnictwa *Instrukcja*, jak też

---

²⁸ Wydana na powielaczu, następnie przedrukowana w *Programie nauki religii rzymsko-katolickiej w gimnazjum i liceum*. Hanower 1947 s. 8-9. *Instrukcję* tę przedrukowali niektórzy księża dziekani w swych urzędowych pismach, np. ks. J. Wojciechowski w „Wiadomościach Dekanatu R. K. na Terenie 30 Korpusu A. B.” 1 : 1945 nr 2 s. 2.

przeprowadzone wizytacje przyczyniły się w wielkim stopniu do unormowania spraw związanych z katechizacją, tak że na Zjeździe Nauczycielskim w Hanowerze w dniach 4-5 III 1946 r. Inspektor Religii w swym referacie sprawozdawczym mógł stwierdzić: „Nie znam szkoły, w której by religia lub nakazane praktyki doznały sprzeciwu, zarówno ze strony nauczycielstwa jak i rodziców, ewentualnie opiekunów”²⁹.

Wspomniano wyżej, że jednym z największych niedomagań szkolnictwa w początkowym okresie był brak programów nauczania religii. Co więcej, dla szkół powszechnych nie było nawet egzemplarza wzorcowego, z którego można by dokonać przedruku. Zaszła zatem konieczność odtworzenia go własnymi siłami. Zadania tego podjął się — przy współpracy księdza Kajki — prefekt Ośrodka Szkolnego w Lippstadt ksiądz mgr Józef Kopczewski. Zrekonstruował on program w ramach dawniej obowiązującego w Polsce i dostosował równocześnie do nowych warunków szkolnych, zwłaszcza do skróconego roku szkolnego. Ze względu na duży brak podręczników autor potraktował go bardzo szczegółowo. Zrekonstruowany nowy program ukazał się drukiem w połowie lutego 1946 r. (data druku 12 II 1946). Obejmował on klasy od I do VII szkoły powszechnej³⁰. W pierwszych dniach marca Inspektorat rozesał program katechetom uczącym na terenie strefy brytyjskiej, natomiast w strefie amerykańskiej i francuskiej rozprowadzony został przez Kurie³¹. Ksiądz Kajka poprzedził program wstępem, w którym podał wytyczne nauczania religii. Były one w zasadzie zawarte już w *Instrukcji*, natomiast materiał dla każdej klasy ks. Kopczewski poprzedził wstępnymi uwagami metodycznymi. Materiał katechetyczny był szczegółowo rozplanowany następująco:

- kl. I — mały katechizm
- kl. II — przygotowanie do I Komunii św.
- kl. III — historia biblijna (w ośrodkach, gdzie dzieci przystępowały do I Komunii św. w kl. III, należało dokonać w programie odpowiednich zmian)
- kl. IV — Ewangelia
- kl. V — duży katechizm
- kl. VI — nauka o moralności chrześcijańskiej
- kl. VII — historia i ustrój Kościoła.

Na początku 1947 r. Inspektorat Nauki Religii wydał drukiem *Program nauki religii rzymsko-katolickiej w gimnazjum i liceum*³². Był on

²⁹ K a j k a. *Religia w szkołach polskich* (referat).

³⁰ Por. Załącznik.

³¹ List ekspedycyjny ks. Kajki do Kurii. Lemförde 12 III 1946. KBP Insp. 1.

³² Nakładem Funduszu Duszpasterstwa Szkolnego. Druk: Wydawnictwo Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze. Por. Załącznik.

dosłownym przedrukiem z powielaczowego wydania *Programu nauki gimnazjum ogólnokształcącego*, wydanego w Londynie w 1943 r., a następnie również przedrukowanego w *Programie nauki w gimnazjum ogólnokształcącym*, wydanego przez Centralę Szkolnictwa Polskiego w Niemczech³³. To tłumaczy także w pewnym sensie, dlaczego wydano go dopiero tak późno — był on po prostu dostępny dla księży prefektów z omówionych dwóch wydań. Przed tekstem Inspektor Religii zamieścił *Podstawy ideowe szkoły ogólnokształcącej* i *Ogólne wytyczne pracy szkolnej* w dosłownym przedruku z przedwojennego *Programu nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania* oraz cytowaną już *Instrukcję w sprawie nauki religii w szkołach polskich w Niemczech*. W szczegółach rozkład materiału w gimnazjum i liceum przedstawiał się następująco:

Gimnazjum	kl. I — liturgika
	kl. II — zasady wiary i moralności
	kl. III i IV — historia Kościoła
Liceum	kl. I — dogmatyka
	kl. II — etyka.

W każdej klasie lekcje religii odbywały się w wymiarze 2 godzin tygodniowo. Przy maturze obowiązywał z religii egzamin ustny.

W szkołach i na kursach zawodowych realizowano zasadniczo program nauczania religii przeznaczony dla tychże szkół. Ponieważ jednak większość tych kursów była krótkoterminowa (od kilku tygodni do kilkunastu miesięcy) dobierano — w zależności od wieku młodzieży — program szkół powszechnych lub średnich odpowiednio go modyfikując (i skracając), by zaprezentować w każdym zespole nauczania pewne ogólne całości, przede wszystkim z zakresu dogmatyki i etyki katolickiej. Niejednokrotnie realizowano tu także pogadanki o charakterze światopoglądowym. Było to podyktowane faktem, że znaczna część młodzieży właśnie na tych kursach kończyła swą systematyczną edukację. Należy zaznaczyć jeszcze, że w roku szkolnym 1945/46 w nauczaniu religii największy nacisk położono na przyswajanie sobie katechizmu i przygotowanie do przyjęcia sakramentów św., gdyż większość uczniów jeszcze do nich nie przystąpiła.

III. WIZYTACJE LEKCJI RELIGII

Ważnym czynnikiem podniesienia poziomu nauki religii oraz zachęty do bardziej intensywnej pracy tak dla uczących, jak i dla uczniów były wizytacje lekcji religii. Oprócz Inspektora Nauki Religii do wizytacji

³³ Püsselbüren 1945 4° ss. 93 (powiel.).

upoważnieni byli: księży dziekani i seniorzy, członkowie Centrali Szkolnictwa Polskiego i Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych, kierownicy okręgów i obwodów szkolnych oraz kierownicy szkół. Ponadto z okazji kanonicznej wizytacji duszpasterskiej lekcje religii hospitowali bp Gawlina i wikariusz generalny ks. Lubowiecki ³⁴.

Wizytacje spotykały się z bardzo życzliwym przyjęciem zarówno ze strony księży, jak też kierowników, nauczycieli i uczniów. Trzeba jednakże stwierdzić, że w latach 1945-1947 Inspektor Nauki Religii niewiele wizytował, gdyż w swej pracy położył główny nacisk na druk podręczników do nauki religii i zaopatrzenie w nie szkół. Wychodził on bowiem ze słusznego założenia, że bardziej może się przysłużyć nauczaniu religii w szkołach przez centralnie zorganizowaną akcję wydawniczą niż przez wizytacje z konieczności tylko częściowe ze względu na wielką liczbę szkół. Brak ten rekompensowały wizytacje księży dziekanów i seniorów. Jak świadczą sprawozdania dziekańskie wysyłane do Kurii, wypełniali oni regularnie ten obowiązek na swym terenie, niektórzy nawet co miesiąc ³⁵.

Poza brakiem czasu na przeszkodzie w częstym przeprowadzaniu wizytacji stało jeszcze kilka innych czynników, przede wszystkim wielka liczba szkół i kursów różnego typu, rozległość terenu, trudności komunikacyjne i przeszkody związane z przekraczaniem granic poszczególnych stref okupacyjnych. Wszystko to sprawiło, że działalność wizytacyjna Inspektora Religii ograniczała się w praktyce tylko do strefy brytyjskiej, i to głównie do szkół średnich. W 1945 r. odbył on 20 wizytacji ważniejszych ośrodków szkolnych. Dopiero po wydaniu większości podręczników do nauki religii, od jesieni 1947 r. mógł on rozwinąć szerszą akcję wizytacyjną, lecz także tylko w strefie brytyjskiej. W tym czasie jednakże bardzo skurczyło się polskie szkolnictwo w Niemczech Zachodnich wskutek repatriacji i emigracji. Przez pewien okres inspektor miał do swej dyspozycji samochód przydzielony mu przez TPP. Sprawozdania z dokonanych wizytacji przysyłał on zarówno do Kurii, szefa duszpasterstwa polskiego na strefę brytyjską, jak i do władz szkolnych ³⁶.

³⁴ Z ramienia Centrali ks. Kajka upoważniony był także do wizytowania innych przedmiotów szkolnych. K a j k a. *Obecny stan religii w szkołach polskich w Niemczech* (referat); tenże. *Relacja z wyjazdu do Lubeki i wizytacji gimnazjum i liceum w Lubece*. Lemförde 29 III 1946. KBP Insp. 1.

³⁵ K a j k a. Sprawozdanie nr 2 za okres I-IV 1946. Tamże; tenże. Sprawozdanie roczne. Oerlinghausen 31 XII 1948. Tamże; Akta dziek. w Kurii 1945-1964; „Wiadomości Dekanatu R. K. na Terenie 30 Korpusu A. B.” 1:1945 nr 1 s. 3; 2:1946 nr 5 s. 3.

³⁶ K a j k a. Sprawozdanie nr 3 za okres 12 IX-31 I 1947. KBP Insp. 1; tenże. *Duszpasterstwo polskie w Niemczech* s. 12; Akta w: KBP Szkoln.

IV. DUSZPASTERSKA OPIEKA NAD STUDENTAMI

W Niemczech i Austrii znalazło się ok. 4 tys. młodzieży, której wojna bądź przerwała studia, bądź uniemożliwiła ich rozpoczęcie. Młodzież ta — nie mogąc lub nie chcąc wracać bezpośrednio po zakończeniu działań wojennych do kraju — zaczęła starać się o przyjęcie na wyższe uczelnie bądź to niemieckie, bądź inne w krajach zachodnioeuropejskich. W Niemczech księża polscy zorganizowali dla nich duszpasterstwo akademickie osobno dla strefy amerykańskiej i francuskiej oraz osobno w strefie brytyjskiej. W tej ostatniej ogólna opieka duszpasterska nad studentami należała do Inspektora Nauki Religii. Współpracował z nim ks. Józef Kopczewski, prefekt Ośrodka Szkolnego w Lippstadt³⁷. W końcu 1946 r. w tej części Niemiec studiowało 539 Polaków, w 1947 r. — 375, zaś w 1948 r. — 348 na następujących uczelniach: Bonn, Brunzswik, Clusthal, Düsseldorf, Getynga, Hamburg, Hanower, Kilonia, Kolonia, Münster³⁸.

Studenci zrzeszeni byli w Bratniej Pomocy Studentów Polaków (tzw. Bratniakach), oraz część z nich od 1947 r. w Polskim Katolickim Stowarzyszeniu Uniwersyteckim (PKSU) „Veritas”. To ostatnie zrzeszało studiującą młodzież katolicką. Organizacja ta powstała w grudniu 1945 r. w Londynie, jako odpowiedź na potrzebę szerzenia w społeczeństwie emigracyjnym myśli katolickiej opartej na nauce Kościoła. „Veritas” stawiało sobie za cel przygotowanie polskiej inteligencji do akcji apostołskiej i oddziaływania w ten sposób na całość społeczeństwa emigracyjnego. Cel ten starano się osiągnąć przez pogłębianie życia religijnego, przez praktyki religijne, referaty na tematy światopoglądowe wygłaszane na okresowych zebraniach, organizowanie spotkań dyskusyjnych, pielęgnowanie ducha modlitwy, słowem — kształtowanie postawy intelektualisty katolika³⁹. Organizacja ta rozwijała swą działalność we wszystkich studenckich ośrodkach w Niemczech Zachodnich.

Jednym z zasadniczych zadań kół PKSU „Veritas” było organizowanie rekolekcji i to w miarę możliwości zamkniętych. W strefie brytyjskiej odbyły się 3 serie takich rekolekcji. Brali w nich udział także studenci

³⁷ Od czerwca 1949 r. duszpasterz w Brauweiler i Solingen.

³⁸ Liczba polskich studentów na wyższych uczelniach niemieckich w poszczególnych latach przedstawiała się następująco: w 1945 r. ok. 2000, 1946 — 1517, 1947 — 1137, 1951 — 80, 1952 — 58. Kowalczyk, jw. s. 166; Jasiek, jw. s. 20; DZiI 2:1947 nr 1 s. 43, 3:1948 nr 1 s. 49; ks. E. Lubowiecki. *Sprawozdanie duszpasterskie za rok 1950*. KBP Gawlina; L. Flieger do ks. Lubowieckiego. Münster 1 IX 1952. KBP Szkoln.

³⁹ Statut PKSU „Veritas”. Londyn 29 X 1947 ss. 16; PKSU „Veritas”. „Duszpasterz Polski Zagranicą” 5:1954 nr 4 s. 333.

z innych stref. Pierwsze wspólne rekolekcje odbyły się w dniach 10-13 IV 1949 r. w konwikcie arcybiskupim w Werl (Westfalia). Uczestniczyło w nich 73 studentów ze wszystkich ośrodków akademickich. Nauki rekolekcyjne głosili wyżej wspomniani duszpasterze — ks. Kajka i ks. Kopczewski. W zakończeniu wzięli udział bp Gawlina i ks. Lubowiecki. Druga seria rekolekcji dla polskich studentów z 3 stref zachodnich miała miejsce w Hardehausen k. Warburga w dniach 31 III-3 IV 1950 r. Udział w nich wzięło 60 studentów (51 ze strefy brytyjskiej i 9 z amerykańskiej). Nauki głosił ks. Juliusz Janusz, duszpasterz z Mannheim. W uroczystym zakończeniu uczestniczyli: delegat TPP mgr Jan Knothe, kierownik Centralnego Komitetu dla Spraw Szkolnych i Oświatowych dr Szczepan Zimmer, dziekan dekanatu westfalsko-nadreńskiego ks. Wawrzyniec Wnuk oraz dwaj duszpasterze. Organizatorzy postarali się dla uczestników o bezpłatne bilety na przejazd koleją i zapewnili im pełne utrzymanie. Pewną pomoc finansową okazało TPP, Centralny Komitet Szkolny i Kuria Biskupia⁴⁰. W następnym roku w rekolekcjach akademickich uczestniczyło 37 osób⁴¹.

Tego rodzaju „ćwiczenia duchowe”, w których uczestniczyła młodzież z prawie wszystkich polskich ośrodków akademickich w Niemczech, miały i to ważne znaczenie, że pozwalały spotkać się tej młodzieży, przedyskutować wspólnie interesujące ją zagadnienia i umocnić więź Polaków rozproszonych w obcym środowisku.

Zadawalająca początkowo sytuacja materialna polskich studentów w Niemczech od połowy 1946 r. uległa stopniowemu pogorszeniu. W następnych latach, zwłaszcza po 1948 r., stała się wprost tragiczna; wielu z nich chorowało na gruźlicę (w strefie brytyjskiej 35 osób)⁴². Ciężką sytuację materialną studentów pogarszała jeszcze konieczność uiszczania opłat uniwersyteckich na równi ze studentami niemieckimi (taksy egzaminacyjne, opłaty za studia, mieszkania itp.). Niektórzy z nich posiadali własne rodziny i zmuszeni byli podjąć dodatkową pracę, o którą zresztą

⁴⁰ Program akademickich rekolekcji wielkanocnych w Hardehausen 31 III-3 IV 1950. KBP „Veritas”; P. K a j k a. *Sprawozdanie z rekolekcji akademickich*. Oerlinghausen, kwiecień 1950. Tamże.

⁴¹ L u b o w i e c k i. *Sprawozdanie duszpasterskie za rok 1950*. Niezależnie od powyższych rekolekcji studenci strefy amerykańskiej odbywali swe ćwiczenia duchowe w Monachium, gdzie szczególnie czynny był ks. Lucjan Jaroszka. Por. *Odnowienie Akademickich Ślubów Jasnogórskich*. Monachium-Dillingen 1946 ss. 8; *Student Polski*. Wydanie specjalne z okazji odnowienia Akademickich Ślubów Jasnogórskich. Monachium-Dillingen 1946 ss. 16; „Słowo Polskie” 2 : 1946 nr 36, 37.

⁴² „Student Polski na Obczyźnie” 2 : 1948 nr 2/10 s. 5, nr 3 s. 4; J. Damas do ks. Kajki. *Kolonia 27 VI 1950*. KBP Insp. 4; ks. Kajka do ks. T. Kirschke duszpasterza akademickiego w Londynie. Oerlinghausen 14 VII 1950. KBP Insp. 5; K o w a l c z y k, jw. s. 172.

w tym czasie było dosyć trudno⁴³. W tej sytuacji duszpasterstwo przy współpracy innych organizacji społeczno-charytatywnych w Niemczech i za granicą organizowało dla nich wydatną pomoc materialną. Uzyskane od różnych instytucji fundusze poprzez duszpasterzy lub przez polski Caritas rozprawdzano równomiernie w terenie; szczególną uwagę przy tym zwracano na pomoc dla kończących studia. W strefie brytyjskiej z wielkim oddaniem tymi sprawami zajmował się Inspektorat Nauki Religii. W aktach Inspektoratu zachowała się stosunkowo liczna korespondencja świadcząca o jego wzmożonej działalności⁴⁴. Wypada tu podkreślić, że akcja ta była jedną z piękniejszych kart działalności polskiego duchowieństwa wśród Polaków w Niemczech.

V. DZIAŁALNOŚĆ WYDAWNICZA

Jednym z najważniejszych zadań Inspektoratu Nauki Religii było zaopatrzenie katechetów w podręczniki do nauki religii. W pierwszym okresie po zakończeniu działań wojennych katecheci prowadzili naukę religii bez jakichkolwiek pomocy, bo ich nie było, nawet katechizmów. Musieli uczyć z pamięci, jak to często określano — „uczono z głowy”, a uczniowie korzystali z notatek, które poczynili na lekcjach. Z przybarami piśmiennymi były nie mniejsze trudności⁴⁵. Palącym więc zagadnieniem w pierwszych miesiącach nauczania stało się szybkie zaopatrzenie szkół w podręczniki i inne pomoce szkolne. Zanim jednak rozpoczęto zorganizowaną akcję wydawniczą, z pomocą przyszły różne zagraniczne instytucje społeczne i dobroczynne, jak PCK, Ministerstwo WRiOP rządu emigracyjnego, I Dywizja Pancerna, Misja Watykańska, Kuria Polowa w Londynie, II Korpus we Włoszech, Biuro Prasowe Biskupa Polowego WP we Włoszech, ponadto osoby prywatne i organizacje polskie ze Szwajcarii, Brazylii, Belgii, Francji, Bliskiego Wschodu, USA i innych krajów. Dzięki przychylności Delegatury PCK na Niemcy większość książek napływających z zagranicy (głównie z Anglii) przekazywano Centrali

⁴³ W strefie brytyjskiej w 1950 r. na 93 studentów było 10 małżeństw i tyleż dzieci (ks. Kajka do Centrali Caritasu Polskiego w Monachium. Oerlinghausen 18 IV 1950. KBP Caritas).

⁴⁴ Ks. Kajka od 1952 r. jako duszpasterz Polaków w Monachium poza ogólnym duszpasterstwem nadal dużo uwagi poświęcał akademikom odbywającym tam swe studia (ks. Kajka do Kurii. Monachium 28 I 1955. KBP; „Słowo Katolickie” 12 : 1957 nr 3/602 s. 14). Szerzej na temat duszpasterstwa akademickiego w Niemczech zob. N a d o l n y. *Opieka duszpasterska* s. 195-209.

⁴⁵ Sprawozdanie z nauki religii i pracy duszpasterskiej w polskim gimnazjum i liceum w Maczkowie za rok szkolny od 18 VIII 1945 do 18 III 1946. KBP Insp. 2; K o w a l c z y k, jw. s. 179.

Szkolnictwa, a po jej rozwiązaniu Centralnemu Komitetowi dla Spraw Szkolnych i Oświatowych. Do marca 1946 r. Centrala otrzymała prawie 42 tys. tomów, w tym sporo podręczników i książek z kręgu literatury religijnej⁴⁶.

Z chwilą wejścia ks. P. Kajki do Centrali Szkolnictwa Polskiego i utworzenia Wydziału Wychowania Religijnego, kierownik Centrali przekazał mu wszystkie książki o tematyce religijnej, przesłane z Londynu i zakupione w Niemczech⁴⁷. Były to głównie katechizmy, modlitewniki, obrazki do I Komunii św. i różnego rodzaju literatura religijna. Inspektorat Nauki Religii za pośrednictwem księży dziekanów rozprawdzał je równomiernie w terenie. Była to jednak kropla w morzu potrzeb. Celem zdobycia większej liczby książek, a także uzyskania pomocy materialnej dla dzieci, nawiązał on kontakt z różnymi polonijnymi ośrodkami za granicą. Pisał więc m. in. do delegata RPA — ks. Alojzego Wycisły⁴⁸, rektora PMK we Francji — ks. Franciszka Cegiełki⁴⁹, rektora PMK w Anglii — ks. Władysława Staniszewskiego⁵⁰, Polsko-Angielskiego Towarzystwa Katolickiego w Londynie⁵¹, Wydawnictwa Polskiego w Londynie⁵² i prywatnych osób szeroko informując o warunkach i potrzebach duszpasterstwach szkolnego w Niemczech⁵³. Rezultatem tych starań było tylko to, że w 1945 i 1946 r. Inspektorat Nauki Religii otrzymał 6164 egzemplarzy książek z PCK, 1320 z Polsko-Angielskiego Towarzystwa Katolickiego, 680 z PMK w Londynie⁵⁴. Trzeba zaznaczyć, że przytoczone dane nie obejmują wszystkich pozycji książkowych, które nadeszły z zagranicy. Znaczną część przesyłek skierowano bezpośrednio do księży dziekanów lub poszczególnych osób czy polskich organizacji w Niemczech Zachodnich i poprzez nie rozprowadzono je w terenie. Akcja ta widoczna była zwłaszcza w strefie amerykańskiej, dokąd szły całe transporty z Włoch od II Korpusu, z Wydawnictwa Biura Prasowego Biskupa Polowego i od Polonii amerykańskiej⁵⁵. Trudno byłoby dziś ustalić dokładniejszą

⁴⁶ K a j k a. *Duszpasterstwo polskie w Niemczech* s. 5; Kowalczyk, jw. s. 183; J a s i e k, jw. s. 19.

⁴⁷ K a j k a. Sprawozdanie nr 3.

⁴⁸ Püsselbüren 11 XII 1945. KBP Insp. 1.

⁴⁹ Püsselbüren 28 IX 1945. Tamże.

⁵⁰ Lemförde 15 XII 1945. Tamże.

⁵¹ Lemförde 10 V 1946. Tamże.

⁵² Lemförde 15 XII 1945. Tamże.

⁵³ KBP Insp. 1; K a j k a. Sprawozdanie nr 1.

⁵⁴ T e n ż e. Sprawozdanie nr 3.

⁵⁵ Ks. dziek. W. Pączek informował, że ks. Jacek Przygoda, rektor PMK w Belgii, przysłał 9 tys. katechizmów, 1 tys. modlitewników, 2 tys. dewocjonalii. Sprawozdanie roczne za 1946 r. Wentorf 20 I 1947. KBP dziek. Pączek; ks. W. K i e d r o w s k i. Sprawozdanie z działalności duszpasterskiej na terenie dekanatu Coburg do

liczbę nadesłanych pozycji, ale z pewnością było ich kilkaset tysięcy. Oczywiście podręczniki do nauki religii stanowiły wśród nich tylko znikomą część. Większość przesyłek, jak już nadmieniono, stanowiły modlitewniki, różnego rodzaju pozycje z literatury religijnej, pomoce kaznodziejskie, obrazki i dewocjonalia⁵⁶. Wobec braku podręczników katechetycznych w początkowym okresie nauczania stanowiły one jednak cenną pomoc zarówno dla uczących, jak i dla uczniów.

Pomoc w postaci podręczników i literatury religijnej otrzymywanej z zagranicy była niewystarczająca w stosunku do potrzeb duszpasterstwa szkolnego w Niemczech. Trzeba było pomyśleć o własnych wydawnictwach, w pierwszym rzędzie zaś o edycji podręczników do nauki religii dla wszystkich klas szkół powszechnych i średnich. To było powodem, że księża rozwinęli szeroką akcję wydawniczą. Trudno byłoby tu wyliczyć wszystkie te wydawnictwa, gdyż w samych początkach wielu duszpasterzy wydało szereg publikacji na użytek własnego ośrodka. Drukowano przeważnie katechizmy, modlitewniki lub teksty i objaśnienia liturgiczne. Najczęściej były to wydania powielaczowe. Wszystko to kosztowało dużo wysiłku i czasu, lecz pozwalało także w krótkim czasie — choć częściowo — zaspokoić liczne potrzeby. Negatywną jednak stroną tej akcji było wprowadzenie zamieszania na rynku wydawniczym, bowiem — na przykład — tę samą książkę drukowano kilkakrotnie (katechizmy), a innych wcale. Dopiero po pewnym czasie wyłonił się plan wydawniczy dla potrzeb wszystkich ośrodków. Pierwsze kroki na drodze integracji wszystkich wydawnictw na terenie Niemiec Zachodnich podjęli mjr Józef Warszawski TJ i księgarz Stefan Dippel, którzy doprowadzili do zjazdu organizacyjnego wydawców i dziennikarzy polskich w Hamburgu w dniach 4-6 IX 1945 r. Na Zjeździe powołano Zrzeszenie Wydawców i Dziennikarzy Polskich w Niemczech, uchwalono Statut Zrzeszenia, którego celem było popieranie, rozpowszechnianie i ochrona polskiego słowa drukowanego oraz wybrano Zarząd Główny Zrzeszenia w następującym składzie: prezes — ks. J. Warszawski (Meppen), wiceprezesa — Stanisław Smoleński (Hamburg) i Henryk Szczęśniewski (Celle), przewodniczący grupy wydawców — Stefan Dippel (Delmenhorst), przewodniczący grupy dziennikarzy — Stanisław Późniak-Poznański (Brunszwik) oraz jako zastępcy Florian Kaszubowski TChr i Stani-

---

dnia 1 XII 1945. KBP dek. Coburg; ks. H. Malak. *Na wychodźczym szlaku*. Chicago 1952 s. 87; Z. K o t o w s k i. *Biskup Polowy ks. Józef Gawlina*. Bagdad-Londyn 1964 s. 31.

⁵⁶ Dla przykładu wystarczy wspomnieć, że samo Wydawnictwo Biskupa Polowego wydrukowało w 2 nakładach 80 tys. modlitewników, które w większości rozprowadzono wśród Polaków w Niemczech Zach., Austrii i Włoszech; K o t k o w s k i jw. s. 31.

sław Szewczyk. Do Komisji Rewizyjnej weszli: Józef Nowak TJ, Antoni Markiewicz i Zygmunt Bośniacki. Organem prasowym Zrzeszenia był miesięcznik „Biuletyn Informacyjny Zrzeszenia Wydawców i Dziennikarzy Polskich w Niemczech” (Hamburg). Zrzeszenie to na ogół pozytywnie rozwiązywało szereg zagadnień związanych z akcją wydawniczą, między innymi nadało wydawnictwom osobowość prawną, opracowało plany wydawnicze (co uchroniło przed dublowaniem tych samych pozycji), zbierało dane o wydawnictwach, zorganizowało dział informacji, bibliografii i archiwum, uregulowało ceny książek, uruchomiło punkty ich sprzedaży itp.⁵⁷

Pracę wydawniczą hamowały w wielkim stopniu trudności komunikacyjne w Niemczech powojennych, brak polskich czcionek, farby drukarskiej, a przede wszystkim niedostatek papieru, za który bardzo często trzeba było płacić w „naturaliach” takich, jak np. papierosy, czekolada, kawa. W sytuacji niskiej wartości pieniądza szczególną siłę nabywczą posiadały papierosy; bez nich prawie niemożliwością było załatwić jakąś nawet drobną sprawę⁵⁸.

Mimo tych różnorodnych trudności osiągnięcia wydawnicze polskiego słowa drukowanego, w tym także religijnego, na terenie Niemiec Zachodnich były naprawdę imponujące. Szerszą informację, choć również niepełną, na temat polskich wydawnictw na omawianym terenie można znaleźć w odpowiednich bibliografiach czy szczegółowych opracowaniach⁵⁹.

Poza indywidualnymi wydawcami najwięcej zasług na polu zaopatrzenia duszpasterstwa w pomoce naukowe położyły następujące centra wy-

⁵⁷ Ks. J. Warszawski. *Dotychczasowe osiągnięcia w dziedzinie wydawnictw katolickich na terenie okupacji brytyjskiej*. Meppen 1946. KBP Prasa; ks. J. Wojciechowski. *Zjazd wydawców i dziennikarzy. „Wiadomości Dekanatu R. K. na Terenie 30 Korpusu A. B.” 1:1945 nr 2 s. 1*; Kowalczyk, jw. s. 186; S. Dippel. *O księgarzach, którzy przeminęli*. Wrocław 1976 s. 183 i 186.

⁵⁸ Koresp. W: KBP Insp. 3; Kowalczyk, jw. s. 186.

⁵⁹ J. Grot-Kwaśniewski. *Prasa polskiego wychodźstwa przymusowego na terenie byłej Rzeszy*. Quakenbrück 1946; J. Klukowski. *Bibliografia druków polskich w amerykańskiej strefie okupacji Niemiec 29 IV 1945-1 II 1947*. Dachau-Monachium 1947; tenże. *Spis prasy polskiej w Niemczech 1945-1948*. Dillingen 1948; L. Gomolec. *Prasa polska w Niemczech po II wojnie światowej*. „Przegląd Zachodni” 3:1947 s. 612-615; J. Kowalik. *Polonica niemieckie za okres od 1 IX 1939 do 31 XII 1948*. Paryż 1952; tenże. *Polskie czasopiśmiennictwo emigracyjne po 1939 r. Zarys historyczno-bibliograficzny: Niemcy*. W: *Literatura Polska na obczyźnie 1940-1960*. Pod red. T. Terleckiego. T. 2. Londyn 1965 s. 450-470; tenże. *Bibliografia czasopism polskich wydanych poza granicami kraju od września 1939 r.* T. 1-4. Lublin 1976; W. Hładkiewicz. *Czasopiśmiennictwo polskie na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945-1950*. „Przegląd Zachodni” 30:1974 s. 308-322; ks. Nadolny. *Opieka duszpasterska* s. 175-195, 354-367.

dawnicze (kościelne): Kuria Biskupia dla Polaków w Niemczech, Wydawnictwo ks. dziek. Ignacego Rabsztyna (Lorch-Schwaebisch Gmuend), Wydawnictwo św. Antoniego („Słowo Polskie — Słowo Katolickie” Dachau-Freimann-Monachium-Dillingen-Paryż), Wydawnictwo „Polski Chrystusowej” (Freimann-Monachium-Darmstadt) oraz Inspektorat Nauki Religii. W niniejszym opracowaniu ograniczymy się tylko do omówienia edycji ostatniego z wyżej wymienionych wydawnictw.

W swej działalności Inspektorat Nauki Religii główny nacisk położył na rozwiązanie palącego problemu — dostarczenia wszystkim polskim szkołom podręczników do nauki religii. W realizacji planu wydawniczego w pierwszym rzędzie należało jednak pomyślnie rozwiązać sprawy finansowe. Pewne fundusze otrzymał Wydział Wychowania Religijnego od Delegatury PCK oraz od Centrali Szkolnictwa Polskiego. Przeznaczono je głównie na zakup polskich książek wydanych na terenie Niemiec Zachodnich. Fundusze te były niewystarczające na to, by podjąć szerszą akcję wydawniczą tym bardziej, że wydrukowane książki rozprowadzano bezpłatnie. W tej sytuacji kierownik wydziału ks. P. Kajka postanowił utworzyć Fundusz Wydawniczy Duszpasterstwa Szkolnego. W tym celu otworzył on przy PCK konto zbiorcze, na które duszpasterze nadsyłali składki pieniężne.

Już w pierwszych pismach informacyjnych w październiku 1945 r. ks. Kajka powiadomił księży dziekanów o zamierzeniach i potrzebach duszpasterstwa szkolnego oraz prosił o pomoc w realizacji planów. Podobny apel wystosował do Kurii Biskupiej. Zarówno Kuria, jak i dziekani opublikowali powyższe apele w swych pismach urzędowych⁶⁰. Rezultaty tej akcji początkowo były dosyć nikłe, bowiem do końca stycznia 1946 r. wpłynęło na konto tylko 7 tys. marek okupacyjnych, podczas gdy potrzeby zawierały się w sumie co najmniej 80 tys. Sytuacja w tym względzie zmieniła się dopiero od Zjazdu Księży Dziekanów i Seniorów strefy brytyjskiej w dniu 31 I 1946 r. w Hanowerze. W referacie wygłoszonym na zjeździe na temat „Stanu religii w szkołach polskich w Niemczech” ks. Kajka ponownie zaapelował o poparcie Funduszu Wydawniczego. Zjazd wyłonił z siebie komisję wydawniczą, której przewodniczącym został ks. Kajka. Zebrani wyrazili poparcie dla Funduszu Wydawniczego i uchwalili, by we wszystkich ośrodkach duszpasterskich strefy brytyjskiej przeprowadzić odpowiednie zbiórki pieniężne.

Realizując uchwały zjazdu Inspektor Nauki Religii rozesłał do wszystkich księży kapelanów *Okólnik w sprawie funduszu wydawniczego*, informując o zamierzonych wydawnictwach i prosząc o nadsyłanie skła-

⁶⁰ WUBO 1 : 1945 nr 4 s. 6; „Wiadomości Dekanatu R. K. na Terenie 30 Korpusu A. B.” 1 : 1945 nr 2 s. 2. Por. przypis 15.

dek na konto Duszpasterstwa Szkolnego przy PCK⁶¹. Odczuwając potrzebę podręczników do nauki religii księża katecheci ochoczo odpowiedzieli na *Okólnik* i odezwy dziekanów. Również ludność polska doceniła potrzebę tego rodzaju wydawnictw i chętnie pośpieszyła z pomocą. Księża przeprowadzili zbiórki nie tylko w kaplicach obozowych, lecz także w prywatnych mieszkaniach. Również dzieci i młodzież włączyły się do akcji zbiórkowej, przeznaczając na ten cel dochód z urządzanych przedstawień teatralnych⁶². W wyniku akcji do dnia 25 VI 1946 r. wpłynęło na Fundusz Wydawniczy Duszpasterstwa Szkolnego prawie 50 tys. marek, w końcu listopada 90 tys., do końca stycznia 1947 r. kwota wzrosła do 134 343 marek, natomiast w końcu grudnia tego roku osiągnęła wysokość 169 291 marek okupacyjnych, przy czym ofiary napływały w dalszym ciągu⁶³. Na takiej bazie finansowej można było przystąpić do właściwej edycji podręczników. Dorobek wydawniczy Inspektoratu Nauki Religii przedstawiał się następująco:⁶⁴

Jeszcze w październiku 1945 r. — jak wiadomo — ks. Kajka wydał *Instrukcję w sprawie nauki religii w szkołach Polskich w Niemczech*, drukowaną na powielaczu w nakładzie kilkuset egzemplarzy. *Instrukcja* została następnie przedrukowana w *Programie nauki religii rzymsko-katolickiej w gimnazjum i liceum*. W lutym 1946 r. ukazał się *Program nauki religii rzymsko-katolickiej w szkołach powszechnych*, w maju 36

⁶¹ K a j k a. *Okólnik w sprawie funduszu wydawniczego*. Lemförde 5 II 1946. KBP Insp. 1; ks. J. W o j c i e c h o w s k i. *Sprawozdanie z Konferencji XX Dziekanów i Seniorów w Hanowerze 31 I 1946*. KBP dziek. Wojc.; „Wiadomości Dekanatu R. K. na Terenie 30 Korpusu A. B.” 2: 1946 nr 5 s. 3.

⁶² Ks. M. W a l o r e k. *Vivant sequentes — odezwa do księży w sprawie funduszu wydawniczego*. Celle 1946. KBP dziek. Wojc. Ks. Stefan Mačkowiak przysyłając 3300 marek pisał, że większość tej sumy zebrały dzieci dzięki swym przedstawieniom (Osnabrück-Fernblick 16 III 1946. KBP Insp. 2). Natomiast ks. Zygmunt Dobkowski pisał: „W odpowiedzi na «Okólnik», chodząc po barakach zebrałem u swoich parafian 3119 RM. Oby wszystkie obozy poszły tą drogą, książka spełniłaby swe zadanie i posłannictwo. Rodak niewyrywny, ale gdy ktoś do niego przyjdzie, grosza nie żałuje” (Dormagen 24 II 1946. Tamże). Podobnie donosił ks. Stanisław Kucharzak: „Chcąc zadośćuczynić prośbie Duszpasterstwa Szkolnego [...] zwróciłem się do Polaków tutejszego ośrodka Westrhauderfehn. Odezwa została przyjęta bez żadnych zastrzeżeń i ofiarnie poparta ze strony wszystkich mieszkańców osiedla. Na 1000 mieszkańców w ciągu 3 dni zebrano 2000 marek. Ofiary w dalszym ciągu napływają” (Westrhauderfehn 8 III 1946. Tamże). Tego rodzaju relacji było oczywiście więcej.

⁶³ *Lista ofiar na Duszpasterstwo Szkolne*. Lemförde 25 IV 1946. Tamże; *Wykaz ofiar na Fundusz Duszpasterstwa Szkolnego od 12 IX 1945 do 31 I 1947*. Tamże; K a j k a. *Sprawozdanie nr 3 i 4. Z Centrali Szkolnictwa Polskiego Inspektorat otrzymał 18 525 marek*.

⁶⁴ Spis wydawnictw podano według kolejności ukazywania się. Pełny ich opis biograficzny znajduje się w Załączniku.

pogadankę religijnych dla ochron i szkół początkowych Pii Górskiej, w czerwcu *Historia Kościoła w zarysie* ks. Romana Archutowskiego, *Etyka katolicka* ks. Józefa Lubelskiego oraz II i III wydanie *Krótkiego katechizmu dla dzieci do I Komunii św.* ks. Aleksandra Syski. W następnym roku Inspektorat wydał *Dogmatykę katolicką* ks. Macieja Sieniatyckiego, *Program nauki religii rzymsko-katolickiej w gimnazjum i liceum* oraz podręcznik do liturgiki *Życie katolickie* ks. Mieczysława Dybowskiego, zaś w 1948 r. *Naukę wiary i obyczajów* ks. Zygmunta Baranowskiego i ks. Seweryna Kowalskiego.

Obok drukowania podręczników do nauki religii ks. Kajka podjął się także redakcji i wydawnictwa miesięcznika kaznodziejskiego „Kazania na niedziele i święta”. W sytuacji braku tego rodzaju literatury kazania te stanowiły dużą pomoc w duszpasterskiej pracy księży, dlatego też zostały przyjęte z entuzjazmem.

Ukoronowaniem wydawniczej działalności Inspektoratu było *Pismo św. Nowego Testamentu* w tłumaczeniu ks. Eugeniusza Dąbrowskiego. Dowiedziawszy się o przygotowywanym druku Nowego Testamentu kard. August Hlond napisał słowo wstępne do wydania. Było to zarazem ostatnie przed śmiercią orędzie Duchowego Opiekuna Emigracji Polskiej do Polaków za granicą.

Pismo św. było największą i ostatnią zarazem pozycją wydaną przez Inspektorat Nauki Religii. Przeznaczono je w pierwszym rządzie dla dorosłych, niemniej służyło ono wielką pomocą także w katechezie starszych klas szkół powszechnych, a zwłaszcza w katechezie szkół średnich. Toteż uczniowie otrzymali szczególne zniżki przy nabyciu tej książki aż do bezpłatnego rozdawnictwa egzemplarzy włącznie, np. wielu duszpasterzy wręczało swym klasom *Pismo św.* jako upominki gwiazdkowe. O potrzebie tego wydawnictwa świadczy fakt, że — mimo trudnych warunków materialnych po reformie walutowej — w przeciągu 2 miesięcy rozeszło się 5800 egz.⁶⁵ W dalszej przyszłości ks. Kajka zamierzał wydać obrazy do nauki religii, lecz plan ten nie został zrealizowany.

Wszystkie wymienione wyżej pozycje ukazały się nakładem Inspektoratu Nauki Religii, a raczej Funduszu Wydawniczego Duszpasterstwa Szkolnego, chociaż niektóre z nich noszą na karcie tytułowej napis, że nakład należał do Centrali Szkolnictwa Polskiego czy Wydawnictwa Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego w Hanowerze. Działo się zaś tak dlatego, że Inspektorat należał w tym czasie do Centrali i ona firmowała przedsięwzięcie, a Wydawnictwo PZWP w Hanowerze zgo-

⁶⁵ Na przykład w jednym tylko ośrodku Wildflecken-Durzyn rozprowadzono 500 egz., do Polski wysłano 250, do Paryża 100, do Londynu 180. Ks. M. Świtka do ks. Kajki. Durzyn 7 XI 1948. KBP Insp. 3; K a j k a. Sprawozdanie roczne 1948.

dziło się drukować publikacje tylko pod tym warunkiem, że na ich okładce zostanie umieszczona nazwa firmy PZWP⁶⁶.

Z analizy zamówień kierowanych do wydawnictw wynika, że zamierzano drukować większe nakłady od tych, które w rzeczywistości zrealizowano. Przyczyną odstąpienia od pierwotnych planów były trudności w uzyskaniu papieru i szybko postępująca repatriacja. Mimo to nakłady wydawnictw były większe od aktualnych potrzeb, a to z tego powodu, że część książek zamierzano przeznaczyć na potrzeby szkolnictwa w kraju⁶⁷. Niektórzy księża wracającym do kraju lub udającym się na emigrację rodakom wręczali jako upominki książki, zwłaszcza *Pismo św.*

Poza własnymi publikacjami i otrzymanymi z zagranicy Inspektorat Nauki Religii zakupił szereg książek w różnych wydawnictwach polskich w Niemczech. Transakcji najczęściej dokonywano drogą wymiany. Wśród zakupionych podręczników do nauki religii na pierwszym miejscu należy wymienić wydaną przez ks. Ignacego Rabsztyna *Historię biblijną Starego i Nowego Testamentu*⁶⁸, której Inspektorat rozprowadził 1400 egz., *Katechizm dachauwski*⁶⁹ (440 egz.), ponadto małe katechizmy, modlitewniki, pamiątki do I Komunii św. i literaturę religijną, wykorzystywaną w katechezie jako literaturę uzupełniającą. W sumie do 31 I 1947 r. tej zakupionej literatury Inspektorat rozprowadził 13 095 egz. W późniejszych latach zakupy kształtowały się tu na nieco niższym poziomie⁷⁰.

Do czasu reformy walutowej (czerwiec 1948) Inspektorat Nauki Religii wysyłał w teren, podobnie jak Centrala Szkolnictwa, wszystkie książki bezpłatnie, pokrywając koszta z dobrowolnych ofiar lokowanych na koncie Duszpasterstwa Szkolnego. Miało to wiele dodatnich stron, przede wszystkim zaś uniemożliwiało spekulację i magazynowanie książek. W wyniku bowiem wielkiego zapotrzebowania na książkę rozpoczęła

⁶⁶ Ks. Kajka do Jana Kowalika w Steinatal. Oerlinghausen 7 II 1949 i 15 II 1949. KBP Insp. 5.

⁶⁷ Ks. P. K a j k a. *Przedmowa wydawcy*. W: P. G ó r s k a. *36 pogadańek religijnych dla ochron i szkół początkowych*. Lubeka 1946 s. 3; tenże. *Religia w szkołach polskich w Niemczech*. (Referat).

⁶⁸ *Historia biblijna Starego i Nowego Testamentu dla szkoły i domu*. Wyd. z polecenia JE ks. Józefa Gawliny Biskupa Wojsk i Uchodźców Polskich. Schwäbisch Gmünd — Lorch. Wyd. 1 — 1946; Wyd. 2 — 1947 ss. 304, 103 ilustr. w tekście i 7 mapek (nakł. 15 000).

⁶⁹ Zwany także „freimanowskim”: *Katechizm Rzymsko-Katolicki*. Przedruk z Nowego Katechizmu Diecezjalnego dla diec. gnieźnieńskiej i poznańskiej. Wyd. staraniem ks. D. Ziarniaka i ks. J. Szymaszk. Wyd. 1-2. Dachau-Freimann-Augsburg 1945. Wyd. 3. Augsburg 1946 (nakł. 55 000).

⁷⁰ K a j k a. Sprawozdanie nr 3 i nr 4; tenże. *Rys historyczny Inspektoratu Nauki Religii*.

się spekulacja na jej cenie. Zdarzały się wypadki sprzedaży egzemplarza po cenach kilkakrotnie wyższych od ceny rynkowej. Dalej, taki system kolportażu pozwalał dotrzeć z książką do tych, którzy nie posiadali pieniędzy. W powojennych trudnych warunkach życia szerokich rzesz przymusowych wysiedleńców nawet drobne opłaty pozbawiłyby część uczniów możliwości korzystania z podręczników, np. do końca 1947 r. Polonia westfalska otrzymała 6500 bezpłatnych podręczników z Inspektoratu ⁷¹. Również po reformie walutowej Inspektorat wysyłał część książek bezpłatnie lub stosował daleko idące zniżki; i tak przy zakupie *Pisma św.* (cena 5 DM) uczniowie szkół średnich otrzymywali zniżkę 50%, szkół powszechnych 20%, chorzy 80% (lub bezpłatnie), więźniowie i sieroty bezpłatnie ⁷². Z dorobku wydawniczego Inspektoratu korzystali również księża katolicycy innych narodowości (Litwini, Łotysze, Ukraińcy, 2 Niemców), a także prawosławni i ewangelicy. Do końca 1948 r. otrzymali oni z tej placówki 1660 książek ⁷³. Część wydawnictw powędrowała także do Polski, np. ks. Kajka wysłał 250 egz. *Pisma św.*, wiele publikacji zabierała wracając do kraju ludność i księża.

W warunkach wychodźczych równie ważną sprawą jak wydrukowanie książki było dostarczenie jej do rąk odbiorcy — katechety i ucznia. Z braku księgarni Inspektorat stał się punktem rozdzielczym pomocy katechetycznych. Kolportaż książek prowadził ksiądz Kajka za pośrednictwem księży dziekanów lub przesyłki kierował wprost do duszpasterzy polskich ośrodków, część przez Kurie Biskupią (dla strefy amerykańskiej), a w kilku wypadkach za pośrednictwem kierowników okręgów szkolnych (w tej samej strefie). Od 1947 r., z chwilą gdy rozpoczęła normalnie funkcjonować poczta między strefami okupacyjnymi, inspektor najczęściej kierował przesyłki wprost do zainteresowanych księży. Miało to i tę dobrą stronę, że dawało okazję do nawiązania bliższych kontaktów z uczącymi ⁷⁴. W cyfrach kolportaż Inspektoratu Nauki Religii przedstawiał się następująco: do 1 IV 1946 r. — 13 tys., do października tegoż roku — 37 tys., do końca 1947 r. — 63 tys., a do końca 1948 r. — 80 tys., natomiast do chwili zlikwidowania Inspektoratu jako samodzielnej placówki przez instytucję tę przepłynęło 105 tys. egzemplarzy wydawnictw własnych, zakupionych w Niemczech i otrzymanych z zagranicy ⁷⁵. Dzię-

⁷¹ T e n ż e. Sprawozdanie nr 3 i nr 4; ks. J. Okos do Inspektoratu Nauki Religii. Recklinghausen 5 X 1946. KBP Insp. 2.

⁷² K a j k a. *Rys historyczny Inspektoratu Nauki Religii*; t e n ż e. Sprawozdanie roczne 1948.

⁷³ Imienny spis odbiorców zob.; t e n ż e. Sprawozdanie nr 4 s. 3-4.

⁷⁴ Ks. Kajka do Kurii. Lemförde 10 IV 1946. KBP Insp. 1; Kajka do J. Kowalika. Oerlinghausen 7 II 1949. KBP Insp. 5.

⁷⁵ Kajka. Sprawozdanie nr 2 i nr 4; t e n ż e. *Krótkie sprawozdanie z Inspektoratu Nauki Religii*; t e n ż e. *Duszpasterstwo polskie w Niemczech* s. 8.

ki edycjom Inspektoratu Nauki Religii i innych wydawnictw kościelnych w Niemczech oraz otrzymanych z zagranicy, przedmiot nauki religii był zaopatrzony najlepiej ze wszystkich w pomoce naukowe.

Po rozwiązaniu Inspektoratu Nauki Religii duszpasterstwem szkolnym w Niemczech Zachodnich kierowała bezpośrednio Kuria Biskupia dla Polaków.

ZAŁĄCZNIK

WYDAWNICTWA INSPEKTORATU NAUKI RELIGII

- Instrukcja w sprawie nauki religii w szkołach polskich w Niemczech. Püsselbüren, październik 1945 ss. 2. Ks. P. Kajka (kilkaset egz., powiel.).
- Program nauki religii rzymsko-katolickiej w szkołach powszechnych. Oprac. ks. J. Kopczewski i ks. P. Kajka. Lubeka 1946 ss. 25. Centrala Szkolnictwa Polskiego (1000).
- S y s k i Aleksander, ks.: Krótki katechizm dla dzieci do I Komunii św. Wyd. 1 Brunzwik 1945 ss. 34, Wyd. 2 Brema 1946 ss. 34, Wyd. 3 Hanower 1946 ss. 23 (w całości 15 250).
- G ó r s k a Pia: 36 pogadanek religijnych dla ochron i szkół początkowych. Lubeka 1946 ss. 162. Centrala Szkolnictwa Polskiego (1000).
- A r c h u t o w s k i Roman, ks.: Historia Kościoła katolickiego w zarysie. Hanower 1946 ss. 192. Wyd. Polskiego Związku Wychodźstwa Przymusowego (dalej PZWP) (2500).
- L u b e l s k i Józef, ks.: Etyka katolicka. Podręcznik dla szkół średnich. Hanower 1946 ss. 112. PZWP (2400).
- S i e n i a t y c k i Maciej, ks.: Dogmatyka katolicka. Hanower 1947 ss. 237. PZWP (2000).
- Program nauki religii rzymskokatolickiej w gimnazjum i liceum. Hanower 1947 ss. 16. PZWP (700).
- D y b o w s k i Mieczysław, ks.: Życie katolickie. Podręcznik do liturgiki. Quakenbrück 1947 ss. 128. Inspektorat Nauki Religii (1030).
- B a r a n o w s k i Zygmunt, ks., K o w a l s k i Seweryn, ks.: Nauka wiary i obyczajów. Badbergen 1948 ss. 100. Inspektorat Nauki Religii (4000).
- Kazania na niedziele i święta. Wyd. pod red. ks. Pawła Kajki: Sierpień 1946-czerwiec 1947. Polska Powielarnia Obozowa w Osnabrück-Fernblick. Autorem zeszytu IX był ks. Józef Warszawski TJ: Kazania rekolekcyjne na Wielki Post. Pięć konferencji rekolekcyjnych pt. Przypowieść o repatriacji. Osnabrück 1947 ss. 96. W całości ukazało się 12 numerów zawierających 102 kazania, 550 stron. Nakł. Jednego numeru 700 egz.
- Pismo św. Nowego Testamentu. Przekł. ks. Eugeniusz Dąbrowski, słowo wstępne kard. August Hlond, przedślowie ks. Edward Lubowiecki. Hanower 1948 16° ss. XVI, 803. Inspektorat Nauki Religii i TPP (7000).

THE INSPECTORATE OF RELIGIOUS INSTRUCTION
FOR POLISH SCHOOLS IN WEST GERMANY (1945-1950)

S u m m a r y

Among over two million Poles deported to the German Reich during the Second World War there were about 100-130 thousand children and young people of school age. Not all of them could return to their own country immediately after the war ended. Those people, waiting either for properly organized repatriation or emigration were brought together in international or Polish refugee camps. Not only was it necessary to provide for them proper living conditions (the matter was taken over by such international organizations as U. N. R. R. A. and I. R. O.), but also to organize their social, educational and cultural life as well as religious care. Under those singular circumstances a particular role was played by Polish clergy and teachers. The priests set up Polish pastoral care with the Ordinary, Diocesan Chancery and „normal” pastoral network all over West Germany, while the teachers who numbered nearly four thousand provided Polish schooling for children and young people. The education was controlled by the Central Office for Polish Education in Germany, and since the middle of 1946 by the Central Committee for School and Educational Affairs.

To coordinate religious instruction at schools and extra-school catechization the Polish Diocesan Chancery in Germany set up in September 1945 the Inspectorate of Religious Instruction for Polish Schools in Germany. Until the middle of 1946 it was a part of the Central Office for Polish Education at Püßelbüren-Lemförde as the Department of Religious Education. Later it became an independent agency of the Diocesan Chancery by the Representation of the Polish Red Cross in Germany (Lemförde-Quakenbrück-Badbergen-Oerlinghausen). The Head of the Inspectorate was Father Paweł Kajka (the Polish pastor in Munich since 1952). The tasks of the Inspectorate of Religious Instruction included: (1) control of the teaching staff and level of religious instruction at schools and extra-school catechization; (2) representation of the interests of religious education at central educational authorities as well at teaching and ecclesiastical conferences; (3) development on instructions and curricula of religious instruction and their subsequent implementation; (4) inspections of religious instruction at schools and extra-school catechization; (5) ministering to Polish students; (6) providing textbooks and other catechetical and pastoral aids produced by the own publishing house or bought in Germany as well as distribution of publications sent from abroad. It should be mentioned that the Inspectorate published a set of textbooks for religious instruction in primary and secondary schools and the New Testament. It also distributed 105 hundred books. After the Inspectorate of Religious Instruction had been dissolved (November 1950), Polish pastoral care at schools was controlled directly by the Diocesan Chancery for Poles in Frankfurt on Main.